

ФОНЕТИЧНА, ЛЕКСИЧНА ТА ГРАМАТИЧНА СИСТЕМИ МОВИ ТА МЕТОДИ ЇХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отримано: 12 лютого 2024 р.

Прорецензовано: 8 березня 2024 р.

Прийнято до друку: 12 березня 2024 р.

e-mail: iryna.s.bozhko@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2608-093X>

DOI: 10.25264/2519-2558-2024-21(89)-70-73

Божко І. С. Лексикографування конотативних власних назв. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2024. Вип. 21(89). С. 70–63.

УДК: 81'373.2

Божко Ірина Сергіївна,
кандидатка філологічних наук,
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ КОНОТАТИВНИХ ВЛАСНИХ НАЗВ

У статті проаналізовано особливості словників власних назв, зокрема конотативних та деонімізованих. З'ясовано структуру словникової статті та її змістове наповнення.

Вивчаючи різноманітні лексикографічні джерела, ми відзначаємо два основних підходи до організації словникових статей: академічний, що відзначається використанням спеціалізованої термінології та аббревіатур, дотриманням формальних ознак академічного стилю, та популярний, стилістично простіший, не навантажений науковою інформацією. Крім того, окремо виділяємо словники-додатки до дисертаційних робіт, академічні за змістом, однак доступні для розуміння широким загалом. Незвичайним підходом до укладення словника конотативних власних назв є використання паремій водночас як заголовка і контексту вживання власної назви. Подекуди констатуємо наявність словників-гібридів, які поєднують риси академічного та популярного підходів. Слід зауважити, що цілі укладачів словників першорядно різні, тож неможливо критикувати чи рекомендувати конкретні підходи.

Однак, аналізуючи словники власних назв, укладені на матеріалі української та французької мов, помічаємо проблему, яка досі видається невирішеною для авторів лексикографічних праць в Україні й закордоном. Йдеться про межу між деонімом і конотонімом, конотонімом і оказіональним метафоричним уживанням власної назви, яка подекуди досить нечітка. Окрім того, проблему становить суб'єктивний погляд дослідника, який так чи так відображається в лексикографічному джерелі.

Незважаючи на домінування академічного підходу у вітчизняній ономастиці, ми вважаємо, що існує необхідність популяризації лінгвістики, зокрема ономастики. Тож науково-популярне видання із простою структурою словникових статей могло б зацікавити ширше коло читачів.

Ключові слова: лексикографія, словник, конотонім, конотативна власна назва, деонім.

Iryna Bozhko,
candidate of philological sciences,
A. S. Makarenko Sumy State Pedagogical University

LEXICOGRAPHY OF CONNOTATIVE PROPER NAMES

The article analyzes the peculiarities of dictionaries of proper names, in particular connotative and deonymized. The structure of the dictionary article and its content have been clarified.

Studying various lexicographical sources, we note two main approaches to the organization of dictionary articles: academic, characterized by the use of specialized terminology and abbreviations, observance of formal signs of academic style, and popular, stylistically simpler, not loaded with scientific information. In addition, we separately highlight dictionaries-appendices to dissertation works, academic in content, but understandable for the general public. An unusual approach to compiling a dictionary of connotative proper names is the use of proverbs both as the title and context of the use of the proper name. We also note the presence of hybrid dictionaries that combine the features of academic and popular approaches. It should be noted that the goals of dictionary compilers are initially different, so it is impossible to criticize or recommend specific approaches.

However, analyzing the dictionaries of proper names compiled on the material of the Ukrainian and French languages, we notice a problem that still seems unsolved for the authors of lexicographic works in Ukraine and abroad. We are talking about the line between deonym and connotonym; connotonym and the occasional metaphorical use of a proper name, which is sometimes rather vague. In addition, the problem is the subjective view of the researcher, which is reflected in the lexicographic source.

Despite the dominance of the academic approach in domestic onomastics, we believe that there is a need to popularize linguistics, in particular onomastics. So, a popular science publication with a simple structure of dictionary articles could interest a wider range of readers.

Key words: lexicography, dictionary, connotonym, connotative proper name, deonym.

Постановка проблеми. Що спільного між Крижополем, дідом Панасом і Наполеоном? Усі ці власні назви є конотонімами, тобто власними назвами з метафоричним (або символічним) значенням, які іменують те, що за нейтрального стилю

висловлювання позначається загальною назвою (Лукаш, 2011: 69). В останні роки, коли взаємодії в соціальних мережах сприяють мовотворчості та поширенню okazionalizmів та neologizmів, зростає також інтерес до конотативних власних назв (якими б термінами їх не позначали), тож проблеми їх лексикографування є **актуальними** для сучасної ономастики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній лінгвістиці не бракує досліджень, присвячених проблемам лексикографування назв, у тому числі власних. Так, Н.С. Колесник опрацьовує проблему лексикографування фольклорних онімів, працюючи над Словником фольклорних онімів, метою якого є забезпечити дослідника ґрунтовним матеріалом для роботи (Колесник, 2022). У статті Тетяни Громко (2020) розглянуто особливості укладення словника власної назви на матеріалі корпусу моноговіркових текстів, що, звісно, становить для нас інтерес, проте має дещо інше спрямування, лише дотичне до тематики нашого дослідження.

Слід також відзначити, що проблеми укладання словників імен у світовій практиці мають глибоке коріння. Так, американський лексикограф Laurence Urdang, один із класиків цієї галузі, автор словника «A Dictionary of Names and Nicknames» сам намагався здійснити аналіз словникових статей, присвячених власним назвам, у тодішніх лексикографічних джерелах, обурюючись браком конотативних, метафоричних власних назв у відомих словниках (Urdrang, 1996).

Загалом у світовій практиці актуальними є дослідження того, як можна змусити штучний інтелект займатися лексикографічними дослідженнями, зокрема в статті Gilles-Maurice de Schryver (2023) йдеться про те, як працювати з ChatGPT для лексикографування. Цікаво, що зрештою автор доходить думки, що в майбутньому не існуватиме ні словників – таких, якими ми їх уявляємо сьогодні, ні користувачів словників, а завдання лексикографів зводиться до підготовки «харчу» для інтелектуальних систем. Такі можливості штучного інтелекту видаються нам дещо перебільшеними, хоча б з огляду на те, що ШІ досі погано працює з текстами українською мовою, не здатен розпізнавати іронію чи сарказм, працювати з сенсами, подібно до людського мозку.

Метою дослідження є проаналізувати особливості лексикографічних джерел, присвячених конотативним власним назвам, задля подальшої роботи над власним словником конотонімів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Працюючи над ономастичними дослідженнями, нам доводилося працювати з різними типами джерел.

Передусім слід відзначити цінність словників, створених авторами дисертаційних досліджень. Хоча вони можуть мати певний ступінь незавершеності, вони в цілому виконують своє завдання. У роботі Венсана Бальна (Balnat, 2017), де зіставлено конотативні власні назви французької та німецької мов, словник поданий у вигляді таблиці. У ній виокремлені колонки для власне лексичної одиниці, її значення, ймовірної мотивації, прикладів вживання, дати першого вживання та / або окремих відтінків значення. Також у останній колонці таблиці подані німецькі аналоги для французьких лексем і навпаки.

Серед опублікованих словників можна виділити два типи джерел: популярні, спрямовані на широке читацьке коло і максимально адаптовані для розуміння, та наукові, які, незважаючи на доступний стиль, мають всі ознаки серйозного наукового дослідження. Останні зазвичай включають детальні вказівки на джерела інформації, приклади вживання, пояснення природи власних назв, закодовані у вигляді абревіатур, та особливості зміни їх значень у процесі конотонізації, позначені спеціальними символами.

Слід відзначити, що зарубіжні лексикографи тяжіють саме до популярного викладу. Про це, серед інших, свідчать праці «Ich kenn doch meine Pappenhaimer» Рольфа-Бернгарда Ессіґа (Essig, 2018), «2500 propres devenus communs» Жоржа Лебука (Lebouc, 2011), «Monsieur Poubelle n'était pas une ordure» Жана Має (Maillet, 2016) та інші. Словникова стаття цих видань передбачає наявність дефініції та популярне пояснення етимології назви.

Принагідно зазначимо, що франкомовні дослідники не розрізняють конотонімів (власних назв із конотативним значенням) та деонімів (онімів, які перейшли в клас апеллативів). Фактично вони розглядають ці назви як *déonomastiques* – деонімізовані або ж як загальні. Утім, останнє твердження дещо дискусійне, адже як і у вітчизняній ономастиці, у французькій ономастиці панує плюралізм ідей, тому існують різні погляди на власні назви, які розвинули нові значення, чи загальні назви, які колись були власними. При цьому подекуди межа між деонімами й конотонімами дещо нечітка.

У дослідженні Рольфа-Бернгарда Ессіґа (Essig, 2018) акцент зроблено не стільки на власних назвах, скільки на ідіомах, до яких вони входять, тож пояснення конотативного значення власних назв є складовою частиною пояснення значення паремії.

Вітчизняним ономастам добре відомий «Словник конотативних власних назв» Галини Лукаш (Лукаш, 2018), який є логічним продовженням праці наукового керівника дослідниці – Євгенія Отіна (Отин, 2010). Ці праці є дійсно словниками в академічному сенсі цього слова. Після заголовного слова подається його денотативне значення та приклад уживання в цьому значенні, далі – буквене позначення типу конотації, конотативне значення і приклади вживання. Якщо конотонім чи відконотонімне утворення входить до ідіоматичних виразів, вони наводяться нижче після ромба. Представники Донецької ономастичної школи розробили систему скорочень та спеціальних символів, які а) пояснюють природу власної назви: наприклад, ОКТ – okazionalizmний конотативний топонім; УКЛА₁ – узуальний конотативний літературний антропонім, відомий у ряді мов; б) вказують на тенденції розвитку конотативного значення: ↓ – утрачена в сучасній мові конотація; ↑ – відновлене (регенероване) співзначення.

Заслуговує на увагу словник Моріса Жіле «Le jean-foutre et la marie-salope. Les prénoms dénigrés, dévoyés ou encanaillés du Moyen Âge à nos jours» (Gilet, 2013), до якого автор регулярно публікує додатки з новими знахідками. Характерною рисою лексикографічної праці є те, вона присвячена конотативним власним назвам із пейоративним значенням. Слід зазначити, що Моріс Жіле не є мовознавцем за професією; журналіст на пенсії захоплюється лінгвістичними дослідженнями, які публікує в місцевій пресі та онлайн. Його словник, оприлюднений у вільному доступі, є своєрідним гібридом популярних видань і наукових досліджень. З одного боку в ньому достатньо доказовості, наявні посилання на джерела, з іншого – стиль викладу доступний широкому загалу.

Вартий уваги також словник «De Madrid al cielo. Dictionnaire des expressions espagnoles avec toponyme et leur équivalent français» Венсана Гармендії (Garmendia 2016). Фактично це словник конотативних власних назв, хоч і видання не позиціонується як словник. Паремії розташовуються в алфавітному порядку з урахуванням першої літери власної назви, яка

фігурує в прислів'ї. За кожним іспаномовним виразом поданий його переклад французькою мовою, який нерідко супроводжується коментарем щодо конотативного значення топоніма. Подібна за формою інша праця лінгвіста, присвячена антропонімам – «Le carnaval des noms : dictionnaire des expressions espagnoles comportant un anthroponyme avec leur traduction en français» (Garmendia 2009).

Як бачимо, існують численні підходи до лексикографування конотативних власних назв. На наш погляд, обов'язковими компонентами словникової статті має бути власне конотонім, його визначення, приклади вживання та посилання на джерела. Приналежність конотативної власної назви до певної категорії онімів, специфіка розвитку її значення – риси академічного лексикографічного джерела.

Водночас лишаються нез'ясованими деякі питання щодо змісту словника конотативних власних назв. По-перше, які назви мають увійти до нього? Де межа між деонімом і конотонімом? Як бути з оказіоналізмами? Так, припустимо, немає потреби пояснювати пересічній людині значення конотоніма *Наполеон*. Але у «Словнику конотативних власних назв» (Лукаш, 2018: 38) власна назва *Аркас* подається зі значенням 'історик': «Тому й кажу – за підсумком зими й тим, що напише ще новий Аркас, у цій країні княжили не ми, але не їх читатимуть, а нас» (В. Базилевський). Чи можна за такою логікою включити до словника власні назви, вживані у переносному значенні відносно вузькою соціальною групою мовців? Як розрізнити метафоричне вживання власної назви і власну назву з конотативним значенням? Конотативним значенням, без сумніву, є стабільнішим, укоріненим – порівняно з оказіональним метафоричним уживанням. Однак яким є критерій стабільності, частотності вживання?

Як бути з квазіонімами? Адже якщо абстрактний *Іван* може вживатися на позначення російського військового, то чому *старець Пігідій* (такого імені насправді не існує, тому що пігідій – це задній відділ черевця ракоподібних та деяких членистоногих) не може вживатися на позначення фіктивного святого?

Іншою проблемою є суб'єктивне бачення світу дослідником. Саме від цього застерігає Mariusz Rutkowski. Ономаст зауважує, що конотації назв часто базуються на стереотипній перспективі. І бачення світу лінгвіста нерідко далеко від політкоректності, а іноді навіть від того, що насправді думають люди. Проте стереотипи живуть у мові, а деякі з них криються в іменах. Особливо це стосується етнічних назв (Rutkowski, 2011: 147).

Висновки. Проаналізувавши ряд лексикографічних праць, присвячених конотативним власним назвам, виокремлюємо два підходи до організації словникової статті: академічний, який передбачає застосування спеціальної термінології, поданої у вигляді аббревіатур, та популярний – стилістично простіший, не обтяжений науковою інформацією. Окремо виділяємо словники-додатки до дисертаційних досліджень, які можна вважати рукописами і які структурно тяжіють до академічного підходу. Утім, словникові статті в кожному з випадків доступні для розуміння. Попри домінування у вітчизняній ономастиці академічного підходу до лексикографування конотативних власних назв, вважаємо за потрібне зосередитися на популяризації лінгвістики, зокрема ономастики, тож поява «демократичного» видання з простою структурою словникової статті могла б зацікавити широке коло читачів.

Водночас, аналізуючи лексикографічні джерела з погляду підбору матеріалу, зауважуємо ряд проблем, зокрема суб'єктивний підхід у розмежуванні деонімів і конотонімів, конотонімів та оказіональних вживань власних назв-метафор.

Перспективи подальших досліджень передбачають роботу над укладанням словника конотативних власних назв, зокрема й словників еквівалентів конотативних власних назв в українській, французькій, англійській, іспанській та німецькій мовах.

Література:

1. Громко Т. Лексикографування онімів говірки за корпусом моноговіркових текстів. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвуз. зб. молодих учен.* ДДПУ ім. І. Франка. 2020. Вип. 31. С. 315–322.
2. Колесник Н. С. Проблема лексикографування фольклорних онімів (на матеріалі збірки А. Іваницького «Український обрядовий фольклор західних земель»: музична антологія). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика.* 2022. Том 33 (72), № 6, Ч. 1. С. 31–38.
3. Лукаш Г. П. Ознаки системної організації конотативних власних назв. *Мовознавство.* 2011. 2. С. 69–77.
4. Лукаш Г. П. Словник конотативних власних назв. Вінниця: Твори, 2018. 280 с.
5. Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен. Донецк: Юго-Восток, 2010. 518 с.
6. Balnat V. L'appellativisation du prénom. Etude contrastive allemand-français. Ouvrage inédit en vue de l'obtention de l'habilitation à diriger des recherches. Vol. 2. Strasbourg : Ecole doctorale des Humanités, Université de Strasbourg, 2017. 286 p.
7. Essig R.-B. Ich kenn doch meine Pappenheimer. Wunderbare Geschichten hinter sprichwörtlichen Orten. Berlin: Dudenverlag, 2018. 144 S.
8. Garmendia V. De Madrid al cielo. Dictionnaire des expressions espagnoles avec toponyme et leur équivalent français. Saint-Denis : Connaissances et Savoirs, 2016. 600 p.
9. Garmendia V. Le carnaval des noms : dictionnaire des expressions espagnoles comportant un anthroponyme avec leur traduction en français. Rennes : Presses universitaires de Rennes, 2009. 261 p.
10. Gillet M. Le jean-foutre et la marie-salope. Les prénoms dénigrés, dévoyés ou encanailés du Moyen Âge à nos jours. Namur, 2013. 590 p.
11. Lebouc G. 2500 noms propres devenus communs. Dictionnaire étymologique d'éponymes, antonomases et hypallages. Bruxelles : Avant-propos, 2011. 656 p.
12. Maillot J. Monsieur Poubelle n'était pas une ordure. 101 noms communs et leur origine étonnante. Laval : Guy Saint-Jean éditeur, 2016. 178 p.
13. Rutkowski M. Dictionary of Proper Names, Metaphors and Connotations: Outline of Theoretical Background. *Acta Onomastica.* 2011. 52. P. 141–148.
14. Schryver G. M. Generative AI and Lexicography: The Current State of the Art Using ChatGPT. *International Journal of Lexicography.* 2023. XX. P. 1–33.
15. Urdang L. The Uncommon Use of Proper Names. *International Journal of Lexicography.* 1996. 9(1). P. 30–34.

References:

1. Balnat, V. (2017). *L'appellativisation du prénom. Etude contrastive allemand-français. Ouvrage inédit en vue de l'obtention de l'habilitation à diriger des recherches.* Vol. 2. Strasbourg : Ecole doctorale des Humanités, Université de Strasbourg.

2. Essig, R.-B. (2018). *Ich kenn doch meine Pappenheimer. Wunderbare Geschichten hinter sprichwörtlichen Orten*. Berlin: Dudenverlag.
3. Garmendia, V. (2009). *Le carnaval des noms : dictionnaire des expressions espagnoles comportant un anthroponyme avec leur traduction en français*. Rennes : Presses universitaires de Rennes, 2009.
4. Garmendia, V. (2016). *De Madrid al cielo. Dictionnaire des expressions espagnoles avec toponyme et leur équivalent français*. Saint-Denis : Connaissances et Savoirs.
5. Gillet, M. (2013). *Le jean-foutre et la marie-salope. Les prénoms dénigrés, dévoyés ou encanaillés du Moyen Âge à nos jours*. Namur.
6. Hromko, T. (2020). Leksykohrafuvannia onimiv hovirky za korpusom monohovirkovykh tekstiv (Lexicography of onyms of dialectal speech on the corpus of monographic texts). *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk (Current problems of humanities)*, 31, 315–322.
7. Kolesnyk, N. S. (2022). Problema leksykohrafuvannia folklornykh onimiv (na materialy zbirky A. Ivanytskoho «Ukrainskyi obriadovi folklor zakhidnykh zemel»: muzychna antolohiia) (The problem of entering folklore onyms into dictionaries (based on A. Ivanytskyi's collected works «Ukrainian ritual folklore of western lands: musical anthology»)). *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Filolohiia. Zhurnalistyka (Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University, series: Philology. Journalism)*, 33 (72), 31–38.
8. Lebouc, G. (2011). *2500 noms propres devenus communs. Dictionnaire étymologique d'éponymes, antonomases et hypallages*. Bruxelles : Avant-propos.
9. Lukash, H. P. (2011). Oznyaky systemnoi orhanizatsii konotatyvnykh vlasnykh nazv (Features of the systematic organization of connotative proper names). *Movoznavstvo (Linguistics)*, 2, 69–77.
10. Lukash, H. P. (2018). *Slovnyk konotatyvnykh vlasnykh nazv (Dictionary of connotative proper names)*. Vinnytsia: Tvory
11. Maillat, J. (2016). *Monsieur Poubelle n'était pas une ordure. 101 noms communs et leur origine étonnante*. Laval : Guy Saint-Jean éditeur.
12. Otyń, E. S. (2010). *Slovar konnotativnykh sobstvennykh imen (Dictionary of connotative proper names)*. Donetsk: Yuho-Vostok.
13. Rutkowski, M. (2011). Dictionary of Proper Names, Metaphors and Connotations: Outline of Theoretical Background. *Acta Onomastica*, 52, 141–148.
14. Schryver, G. M. (2023). Generative AI and Lexicography: The Current State of the Art Using ChatGPT. *International Journal of Lexicography*, XX, 1–33.
15. Urdang, L. (1996). The Uncommon Use of Proper Names. *International Journal of Lexicography*, 9(1), 30–34.